

نقش فضای مجازی در تربیت شهروندی دانش آموزان مقطع ابتدایی: یک مطالعه ترکیبی

زهرا امیری *

محبوبه البرزی **

فریبا خوشبخت ***

چکیده

این پژوهش با هدف بررسی نقش فضای مجازی در تربیت شهروندی دانش آموزان دوره ابتدایی از دیدگاه متخصصان تعلیم و تربیت و بررسی نگرش دانش آموزان، با رویکرد ترکیبی انجام گرفت. در بخش کیفی روش پژوهش از نوع تحلیل محتوا و در بخش کمی به شیوه پیمایشی صورت گرفت. مشارکت کنندگان بخش کیفی استادان تعلیم و تربیت دانشگاه شیراز که از بین آنها ۹ نفر به شیوه هدفمند انتخاب شدند. جامعه مورد مطالعه در بخش کمی نیز شامل دانش آموزان پایه پنجم و ششم مقطع ابتدایی شهر شیراز بودند که ۱۳۳ نفر از آنها به شیوه نمونه گیری تصادفی خوشه‌ای چندمرحله‌ای انتخاب شدند. گردآوری داده‌ها در بخش کیفی از مصاحبه نیمه ساختاریافته و در بخش کمی از پرسش‌نامه محقق ساخته فضای مجازی و تربیت شهروندی به دست آمده از نتایج بخش کیفی استفاده شد. تجزیه و تحلیل داده‌ها در بخش کیفی به روش تحلیل شبکه مضامین و اعتبارسنجی پژوهش به روش ساخت مسیر ممیزی و بازبینی محقق انجام گرفت. پس از طبقه بندی داده‌ها ۳۸ مضمون پایه، ۸ مضمون سازمان یافته و ۴ مضمون فراگیر شناسایی شد. مضامین فراگیر به دست آمده شامل بسترسازی، آموزش، اتصال و دسترسی بود. هم‌چنین مضامین سازمان دهنده مشتمل بر ۸ مضمون که شامل بسترسازی اجتماعی، بسترسازی فرهنگی، بسترسازی علمی، آموزش رسمی و غیررسمی، تقویت مهارت‌های شهروندی، ارتباطات، دسترسی به منابع و امکانات بالا بود. در بخش کمی نیز نتایج نشان داد نگرش دانش آموزان نسبت به نقش فضای مجازی در تربیت شهروندی مثبت و بالاتر از حد مطلوب بوده و بر اساس نظر دانش آموزان، فضای مجازی می‌تواند به ایجاد و تقویت دانش، نگرش و مهارت‌های شهروندی کمک کند.

واژگان کلیدی: تربیت شهروندی، فضای مجازی، دانش آموزان، دوره ابتدایی.

* کارشناس ارشد آموزش ابتدایی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

** دانشیار گروه مبانی تعلیم و تربیت و عضو قطب علمی تربیت شهروندی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

*** دانشیار گروه مبانی تعلیم و تربیت و مدیر قطب علمی تربیت شهروندی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

نویسنده مسؤول یا طرف مکاتبه: محبوبه البرزی malborzi@shirazu.ac.ir

مقدمه

جوامع مختلف چه از طریق آموزش رسمی و چه غیر رسمی، تلاش می‌کنند شهروندان را برای ورود به زندگی سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی آماده کنند بویژه در دوران معاصر، که صحبت از شهروند جهانی و عصر تحولات دیجیتالی است تربیت شهروندی، ضرورتی انکارناپذیر است (Kayaalp, 2021). تربیت شهروندی آموزش دانش، نگرش‌ها و مهارت‌های مورد نیاز برای یک شهروند کارآمد است (Gorkan & Doganay, 2020). تربیت شهروندی را می‌توان تربیت افراد، آن‌چنان که قادر باشند ارزش‌های والای انسانی را درک کنند و بپذیرند، نامید. این مفهوم، یک مفهوم چندگانه است که شامل جنبه‌های فرهنگی، اخلاقی، سیاسی، اقتصادی و زیست محیطی می‌شود و حوزه‌های مختلفی چون: حقوق، مسئولیت‌ها، مردم‌سالاری دینی، بردباری، برابری و احترام به تفاوت‌ها را شامل می‌شود (Mohammadi, Mazidi & Beheshti, 2018).

تربیت شهروندی منحصر به یک برنامه آموزشی بخصوص برای یک زمان و مکان مشخص نیست بلکه فرآیندی مادام‌العمر است و هدف آن، تکامل همه‌جانبه افراد اجتماع است. ارزش‌های شهروندی تحت تأثیر تحولات جهانی معاصر، باز بودن ارتباط بین فرهنگی ملل و مردم جهان، پیشرفت در فن‌آوری ارتباطات و استفاده از شبکه‌های اینترنتی، شبکه‌های اجتماعی و فن‌آوری‌های دیجیتال است (Hamdan Alghamdi, 2019). آن‌چه ضرورت تربیت شهروندی را در عصر کنونی که عصر انتقال اطلاعات و ارتباطات نام گرفته است بیش از پیش آشکار می‌کند تغییرات شگرفی است که با پیشرفت و توسعه علم در کلیه شئون زندگی فردی و اجتماعی انسان حاصل شده است. در این راستا در عصر انتقال اطلاعات و ارتباطات، استفاده از اینترنت و فضای مجازی، که بیش‌ترین کاربران آن را جوانان، نوجوانان و کودکان تشکیل می‌دهند چالش‌ها و فرصت‌هایی را برای امر آموزش و تعلیم و تربیت و تربیت شهروندی پدید آورده است که در عین حال خانواده، مدرسه و جامعه با آن درگیر هستند (Lauricella, 2020). فضای مجازی را می‌توان مجموعه‌ای از ارتباطات انسانی دانست که از طریق اینترنت، کامپیوتر و فن‌آوری‌های ارتباطی بدون در نظر داشتن مرزهای جغرافیایی و زمان ایجاد می‌شود (Khanaki & Babaei, 2011).

امروزه، اصطلاح فضای مجازی در مورد سایت‌ها، اتاق‌های گپ، شبکه‌های اجتماعی^۱ مانند واتس‌آپ، تلگرام^۲، اینستاگرام^۳، فیسبوک^۴، وایبر^۵، لاین^۶ و غیره، وبلاگ‌ها، چت روم‌ها، پیام‌های کوتاه،^۱ پست الکترونیک^۱، ویدیو کنفرانس^۲ و ... به کار برده می‌شود (Dastfroshan & Lotfi, 2017). در دنیای مجازی، افراد الگوهای فرهنگی خود را از منابع مختلف دریافت می‌کنند و در معرض اطلاعات فراوان و ضد و نقیضی قرار می‌گیرند که در بیشتر موارد، صحت و سقم آنها مشخص نیست. رسانه‌ها بر باورها و ارزش‌های مردم تأثیر می‌گذارند؛ بنابراین رسانه‌ها در کنار خانواده، گروه دوستان و نهادهای آموزشی و دینی، نقش بسیار مهمی در شکل‌گیری ارزش‌ها و باورهای افراد جامعه دارند. آسیب‌پذیری بیشتر کودکان در فضای مجازی، باعث بروز نگرانی‌هایی در والدین و دیگر نهادها شده است. تأمین سلامت فضای مجازی برای کودکان و نوجوانان، وظیفه خطیری است که به عهده نهادهای مختلفی مانند: خانواده، مدرسه و مؤسسات دولتی مثل مراکز سیاست‌گذاری فضای مجازی، صدا و سیما و غیره می‌باشد. از سویی دیگر، رسانه‌ها و از جمله فضای مجازی، ابزاری کارآمد برای ایجاد رابطه مؤثر برای شهروندان هستند تا آن‌ها به جامعه خود احساس تعلق کنند و خود را عضوی مفید و مؤثر برای کشور خود بدانند (Milenkova & Lenzova, 2021).

برای رسیدن به این هدف، باید آموزش شهروندی را در رسانه‌های ارتباطی و فضای مجازی در سه جنبه محقق کرد: جنبه شناختی، جنبه عاطفی و جنبه عمل‌گرایانه. فضای مجازی و رسانه‌ها باید حس هم‌دلی، تعلق، فرهنگ‌مدارا و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز با دیگران، دید انتقادی به جامعه، فرهنگ استفاده صحیح از امکانات شهری، طبیعت و حفظ محیط زیست و دانش اجتماعی، سیاسی و تاریخی را در شهروندان ایجاد و تثبیت کنند. یافته‌های پژوهش (Rotaro, 2014)، در ارتباط با

¹ social networks

² whatsapp

³ telegram

⁴ instagram

⁵ facebook

⁶ viber

⁷ line

⁸ weblogs

⁹ Chat rooms

¹ sms

0

¹ E-mail

1

¹ video conference

2

"فضای مجازی و هویت شهروندی" حاکی از این بود که رسانه‌های اجتماعی، نقش قابل توجهی در آموزش شهروندی و شکل‌گیری روحیه نقاد در شهروندان دارند. هم‌چنین نتایج پژوهش (Rezai Banider, 2011) در زمینه "ایجاد مهارت‌های شهروندی و مدنی و نقش رسانه‌ها" حاکی از این بود که رسانه‌ها قادرند با ارائه الگوهای رفتاری و اطلاعات و چارچوب‌های مرجع، نقش مؤثری در افزایش مهارت‌های شهروندی ایفاء کنند.

نتیجه پژوهش (Nakofer & Qalavand, 2017) در رابطه با "تأثیر فضای مجازی بر اخلاق و هویت کودکان" نشان داد که شبکه‌های اجتماعی سهم بسزایی در گسترش ارتباطات داشته و بستر مناسبی برای توسعه در کلیه ابعاد آموزشی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی است. حضور در شبکه‌های اجتماعی باعث افزایش مشارکت اجتماعی شده و احتمال ایجاد دیدگاه‌های مشترک و هم‌دلی و تعامل را افزایش می‌دهد. هم‌چنین یکی دیگر از کارکردهای مثبت شبکه‌های اجتماعی، ایجاد روحیه انتقادی و افزایش خرد جمعی است. افراد ایده‌های خود را آزادانه بیان می‌کنند و با افکار دیگران آشنا می‌شوند. این فضای ارتباطی دوطرفه، محدودیت‌های ارتباط در دنیای حقیقی را برطرف می‌کند. هم‌چنین یافته‌های پژوهش (Ali Akbari & Nasiri Zarandi, 2018) در بررسی تأثیر فضای مجازی بر آسیب‌های اجتماعی، حاکی از آن بود که با ارائه راهکارهایی برای پیشگیری از آسیب‌های فضای مجازی و فرهنگ سازی درباره استفاده از این فضا، می‌توان موجبات استفاده درست از این بستر را فراهم آورد که این راهکارها شامل: تلاش برای شناختن و برطرف کردن مشکلات کودکان، نوجوانان و جوانان، مقابله با جرائم سایبری به صورت قانونمند، ایجاد شبکه‌های اجتماعی بومی، آموزش خانواده‌ها و کنترل والدین و مدرسه می‌باشد.

(Khazaeli, 2014) در پژوهشی در ارتباط با شبکه‌های اجتماعی داخلی، به این نتیجه دست یافت که استفاده از شبکه‌های اجتماعی، تأثیر مثبتی بر دانایی محوری، وطن دوستی، مشارکت و انتقادگری و انتقادپذیری دانشجویان دارد. یافته‌های پژوهش (Heydari & Marzooqi, 2017) نشان دادند که استفاده بهینه از فضای مجازی، تأثیر مثبتی بر اشتیاق تحصیلی و مهارت‌های شهروندی دانشجویان دارد. (Ibanez, Diaz, Belen & Pirez, 2017) در پژوهشی درباره شبکه‌های اجتماعی و کودکان دریافتند که با توجه به تأثیر عمیق شبکه‌های اجتماعی بر کودکان، لزوم مطالعات و پژوهش‌های بیشتر در این زمینه برای یافتن راه‌حل‌های عملی در جهت استفاده بهینه

از این شبکه‌ها و تجزیه و تحلیل ویژگی‌های شخصیتی خاصی چون درون گرایی، عزت نفس و یا انتخاب جنسیت که در رفتار کاربران فضای مجازی تأثیر دارند ضروری است.

ظرفیت فضای مجازی و رسانه‌های ارتباط جمعی برای انتقال دانش و تصاویر در بعد فضا و زمان تحولی در آموزش شهروندی به وجود آورده و گونه‌ای از شهروندی را ایجاد می‌کند که به وسیله سایر نهادهای دیگر ایجاد نشده است. چنین مفهومی از شهروندی، پویا و زنده است و در آن علاوه بر خدمات عمومی، اعتقادات، سبک‌های زندگی، تولیدات، جنبش‌های اجتماعی، خطرات، چالش‌ها و اخلاقیات، همه برای دیده شدن در یک جهان مجازی مبارزه می‌کنند (Omid Ali & Khalaji, 2014). از این جهت تربیت شهروندی، ضرورت انکار ناپذیر عصر ما است. مسئله‌ای که امروزه به چالشی جدی برای دولت‌ها و نظام‌های آموزشی بدل شده است. ترغیب افراد جامعه به پذیرفتن مسئولیت‌های اجتماعی و مشارکت در امور جامعه، احترام و عمل به قوانین، احساس تعلق به وطن خود به عنوان یک شهروند ملی و تعلق به جامعه جهانی به عنوان شهروند جهانی، احترام به تفاوت‌های فرهنگی و احساس هم‌دلی و هم‌زیستی مسالمت آمیز با دیگران، نیازمند تلاش و برنامه ریزی جدی برای تربیت شهروندی و راهکارهای رسیدن به آن است. لازم است که این ویژگی‌ها از همان دوران کودکی که فرد آماده تربیت و جامعه پذیری است در وی شکل گرفته و نهادینه شود. هم چنین فضای مجازی نیز به عنوان ابزار اساسی تربیت شهروندی است که در دسترس تمام اقشار جامعه است. فضای مجازی، در صورت مدیریت صحیح خانواده و مدرسه و اهتمام و برنامه ریزی دولت، می‌تواند فرصتی طلایی برای تربیت شهروندی و پرورش رفتارهای صحیح اجتماعی در افراد جامعه و بویژه کودکان باشد و در صورت عدم مدیریت درست، تهدیدی جدی برای جامعه و تربیت نسل آینده خواهد بود.

باتوجه به آنچه در ارتباط با اهمیت فضای مجازی و تربیت شهروندی گفته شد هر گونه غفلت و بی‌توجهی متولیان تعلیم و تربیت آسیب‌های جبران ناپذیری به کودکان و نوجوانان به عنوان سرمایه‌های اجتماعی ایجاد می‌کند چنان‌که در این خصوص، تجارب و مشاهدات محققان پژوهش حاضر در بستر آموزش و پرورش در مدارس دوره ابتدایی، نشان می‌دهد دانش آموزان بویژه بعد از بحران کرونا تغییرات اساسی داشته‌اند. آنان چه با نظارت و چه بدون نظارت والدین از فضای مجازی استفاده کرده و رفتارها و نگرش‌های متفاوتی دارند و متأسفانه در مدارس هم برنامه ریزی مشخصی

در خصوص ایجاد دانش و مهارت صحیح برای استفاده از فضای مجازی در تعلیم و تربیت بویژه تربیت شهروندی وجود ندارد و از آنجایی که فضای مجازی هم غیر قابل اجتناب است و هم شمشیری دولبه است که یک لبه آن فرصت و لبه دیگر آن تهدید است که هم می‌تواند سازنده و هم مخرب باشد، لزوم توجه و پرداختن به آن از سوی متولیان و متخصصان تعلیم و تربیت با توجه به ارزش‌های دینی، ملی و فرهنگ غنی ایرانی-اسلامی غیر قابل انکار است و اگر در این خصوص بی‌توجهی صورت گیرد، هویت ملی و دینی در هویت و شهروندی جهانی هضم می‌گردد. با وجود اهمیت و ضرورت ذکر شده در خصوص فضای مجازی و تربیت شهروندی، به نظر می‌رسد ضعف آموزش سواد رسانه‌ای به کودکان و والدین و هم‌چنین ضعف مدیریت صحیح در استفاده کودکان از فضای مجازی از سوی والدین و کافی نبودن تلاش‌های مدرسه و جامعه برای بهره‌برداری از ظرفیت‌های فضای مجازی در جهت ایجاد و نهادینه کردن رفتارهای صحیح شهروندی در کودکان، انجام پژوهش‌های جدی‌تر در این زمینه ضرورت دارد.

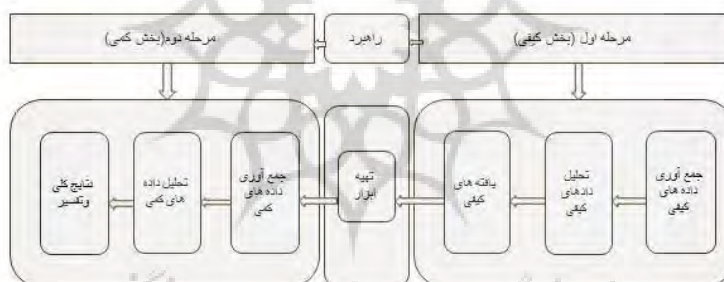
طبق بررسی محققان پژوهش حاضر، پژوهش‌های محدودی بویژه در داخل کشور به مسأله تربیت شهروندی در فضای مجازی پرداخته‌اند. اغلب پژوهش‌های انجام گرفته در زمینه تربیت شهروندی در مدارس ابتدایی، به بررسی مؤلفه‌های تربیت شهروندی در برنامه‌های درسی تمرکز داشته‌اند و پژوهشی که به بررسی نظرات متخصصان و دانش‌آموزان، بویژه به شیوه ترکیبی در این دوره تحصیلی پرداخته باشد انجام نشده است؛ بنابراین، این پژوهش قصد دارد به بررسی تأثیر فضای مجازی در تربیت شهروندی دانش‌آموزان مقطع ابتدایی از دیدگاه متخصصان و بررسی نگرش دانش‌آموزان بپردازد. لذا این پژوهش در دو بخش کیفی و کمی به منظور پاسخگویی به سؤالات ذیل انجام گرفت:

پرسش بخش کیفی پژوهش: از دیدگاه متخصصان تعلیم و تربیت فضای مجازی چه نقشی در تربیت شهروندی دانش‌آموزان دارد؟

پرسش اصلی بخش کمی پژوهش: نگرش دانش‌آموزان نسبت به نقش فضای مجازی در تربیت شهروندی چگونه است؟

روش

با توجه به آن که هدف پژوهش حاضر، شناسایی نقش فضای مجازی در تربیت شهروندی دانش آموزان دوره ابتدایی بود، کمبود پیشینه پژوهش در داخل کشور و نیاز به ایجاد فهمی جامع نسبت به یافته‌ها محققان را بر آن داشت که تحقیقی ترکیبی (آمیخته)^۱ از نوع اکتشافی متوالی ابزار سازی انجام دهند تا بتوانند هم با توجه به تحولات ایجاد شده در بستر آموزشی کشور، نقش فضای مجازی در تربیت شهروندی دانش آموزان را از دیدگاه متخصصان شناسایی نمایند و هم این که در جهت مفهوم سازی مقدماتی و آگاهی دهنده این موضوع در برنامه درسی و در ساختار نظام آموزش و پرورش، نگرش و وضعیت فعلی دانش آموزان را با ابزار به دست آمده از بخش کیفی ارزیابی نمایند (شکل ۱). به عبارتی، از آنجایی تحقیق کمی یا کیفی به تنهایی پاسخگوی سؤالات پژوهش حاضر نبودند از طرح ترکیبی اکتشافی متوالی استفاده شد و بر اساس آن، نتایج روش کیفی برای به دست آوردن اطلاعات در روش کمی به کار رفت. در این پژوهش ابتدا اطلاعات بخش کیفی جمع آوری و تحلیل شد و سپس نتایج تحلیل به دست آمده در مرحله کیفی به منظور تهیه یک ابزار پیمایشی (پرسش‌نامه) برای مرحله کمی مورد استفاده قرار گرفت (Creswell & Plano Clark, 2007).

شکل ۱: فرآیند پژوهش ترکیبی اکتشافی متوالی مدل ابزار سازی

بخش کیفی پژوهش: روش پژوهش در بخش کیفی از نوع تحلیل محتوا و بررسی شبکه مضامین بود. برای انتخاب نمونه در این پژوهش از روش نمونه گیری هدفمند استفاده شد به این طریق، که از میان استادان تعلیم و تربیت دانشگاه شیراز تعداد ۹ نفر از آنها که از همکاران قطب

¹ mixed method research

علمی تربیت شهروندی دانشگاه شیراز بودند و سابقه مطالعه و پژوهش و برگزاری کارگاه آموزشی در زمینه تربیت شهروندی و فضای مجازی داشتند به طورهدفمند، انتخاب شدند و بعد از کسب رضایت از آنان مصاحبه نیمه ساختاریافته انجام شد. در این نوع مصاحبه افراد به سؤالات یکسان باز، پاسخ به شیوه خود پاسخ می دهند و مصاحبه شونده جهت شفافیت و تعمیق پاسخها می تواند از سؤالات فرعی استفاده کند (Delawar, 2013). از این رو، در پژوهش حاضر جهت افزایش ویژگی های روان سنجی (روایی و پایایی) سؤالات مصاحبه بر اساس دیدگاه (2002، Kusmanic) ابتدا دستورالعملی یکسان برای انجام مصاحبه تدوین شد. بر اساس اهداف پژوهش، مبانی نظری و پیشینه پژوهش، سؤالات مصاحبه شامل دو سؤال فرعی (تعریف تربیت شهروندی و اهمیت آن برای دانش آموزان دوره ابتدایی؛ تعریف فضای مجازی و اهمیت آن در دانش آموزان دوره ابتدایی) در جهت سؤال اصلی پژوهش (نقش فضای مجازی در تربیت شهروندی) تنظیم شد. از همه مصاحبه شوندگان، کلیه سؤالات به طور یکسان پرسیده شد. زمان و مکان مصاحبه با رضایت مصاحبه شوندگان تعیین شد. هدف پژوهش و شرایط انجام مصاحبه به منظور رعایت نکات اخلاقی (محرمانه بودن مشخصات، ملاک خروج از مصاحبه و...) به مصاحبه شوندگان توضیح داده شد و با رضایت فرآیند مصاحبه ضبط گردید. قابل ذکر است مدت زمان مصاحبه با هر فرد به طور میانگین ۳۰ دقیقه به طول انجامید (جدول ۱).

جدول ۱. داده های جمعیت شناختی افراد شرکت کننده در پژوهش در بخش کیفی

مصاحبه شونده	سن	جنسیت	مرتبۀ علمی	سابقه کار
شماره ۱	۴۷	مرد	استادیار	۱۰
شماره ۲	۵۴	مرد	دانشیار	۱۷
شماره ۳	۷۰	مرد	استاد	۳۵
شماره ۴	۵۶	مرد	دانشیار	۲۰
شماره ۵	۵۰	مرد	استاد	۲۵
شماره ۶	۴۰	زن	استاد	۱۰
شماره ۷	۴۲	زن	دانشیار	۱۱
شماره ۸	۴۵	زن	دانشیار	۱۰
شماره ۹	۴۰	زن	دانشیار	۱۰

² Semi-structured Interview

تجزیه و تحلیل داده‌های به دست آمده از مصاحبه‌های انجام شده، با استفاده از روش تحلیل مضمون^۳ به شیوه (Attride-Sterling, 2001) انجام گرفت. بر این اساس، ابتدا متن جلسات مصاحبه به صورت مکتوب پیاده سازی شد و با استفاده از یادداشت‌های برداشته شده در طی جلسات مصاحبه تکمیل گردید. سپس با مطالعه دقیق متون، در ابتدا برای هر یک از مصاحبه‌های تهیه شده، تمامی ایده‌های مستقل در قالب مضامین پایه شناسایی شد و سپس به هر کدام یک کد اختصاص داده شد. این کار برای هر کدام از مصاحبه‌ها، انجام شده و در صورت وجود بخش‌هایی با مضامین مشابه در متن مصاحبه‌های قبلی، از همان کدهای قبلی اختصاص داده شده، به عنوان نشانگر آن‌ها استفاده گردید. سپس بر اساس تمام مضامین پایه شناسایی شده در کل پژوهش، دسته بندی کلی تری انجام شد که منجر به شناسایی مضامین سازمان دهنده گردید و در نهایت مضامین سازمان دهنده در قالب مضامین فراگیر طبقه بندی شدند.

در پژوهش حاضر به منظور اعتمادسازی^۴ یافته‌ها از دو روش بازبینی محقق و روش چندگانه جمع آوری داده‌ها^۵ (Maykut & Morehouse, 1994) استفاده شد. در روش بازبینی محقق مصاحبه‌ها و فرآیند انجام پژوهش به طور منظم مورد بررسی قرار گرفت و تحلیل‌های حاصل از انجام مصاحبه‌ها در اختیار مصاحبه شوندگان قرار گرفت تا اعتبار نتایج تأیید گردد. هم‌چنین روش چندگانه جمع آوری داده‌ها به این صورت است که پژوهشگر از روش‌های مختلفی به جمع آوری داده‌ها می‌پردازد که در این پژوهش، از دو روش کیفی و کمی برای گردآوری و تحلیل داده‌ها استفاده شد. در بخش کیفی از طریق مصاحبه عمیق و در بخش کمی با استفاده از پرسش‌نامه ساخته شده از بخش کیفی، نگرش دانش آموزان نسبت به نقش فضای مجازی در تربیت شهروندی مورد بررسی قرار گرفت.

یافته‌ها

در این مرحله با استفاده از روش تحلیل محتوا، ابتدا مضامین پایه برگرفته شده از مصاحبه با شرکت کنندگان بخش کیفی، استخراج شده و سپس از ترکیب مضامین پایه مشترک، مضامین

---

³ Thematic analysis

⁴ Trustworthiness

⁵ Multiple methods of data collection

سازمان دهنده و از ترکیب مجموع مضامین سازمان دهنده، مضامین فراگیر استخراج گردیدند. در نهایت پس از تجزیه و تحلیل داده‌ها، ۳۸ مضمون پایه، ۸ مضمون سازمان دهنده و ۴ مضمون فراگیر، شناسایی شد که در جدول (۲) نمایش داده شده است.

جدول ۲. مضامین پایه، سازمان دهنده و فراگیر مربوط به نقش فضای مجازی در تربیت شهروندی

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه	مصادیق
		بستری برای مطالبه حقوق شهروندی	فضای مجازی محیط پرامکاناتی برای اطلاع رسانی به دانش آموزان است. من فکر میکنم ما تو جامعه‌ای زندگی می‌کنیم که هنوز از حقوق اولیه خودمون به درستی اطلاع نداریم و قوانین رو نمیشناسیم این فضا کمک خوبی است
		بستری برای تحقق اهداف اجتماعی	فضای مجازی می‌تونه به رفع مشکلات شهری و زندگی اجتماعی کمک کنه و دانش آموزان را مسئولیت پذیر کنه
	اجتماعی	آگاهی بخشی و شفاف سازی در جامعه	فضای مجازی ابزاری مناسب ر برای آگاهی بخشی و شفاف سازی در مورد مسائل اجتماعی به دانش آموزان است
		مشارکت شهروندان و ایجاد کمپین‌ها	ما با فضای مجازی قادریم در هر موضوع اجتماعی با هشتک یا با کمپین‌ها درمسائل اجتماعی مشارکت کنیم و این توانمندی را هم دانش آموزان زود بلد میشن
	بستر سازی	اطلاع رسانی و اشتراک اطلاعات	فضای مجازی قدرت اشتراک اطلاعات بویژه در مسائل اجتماعی برای دانش آموزان را بخوبی دارد
		نظارت بر عملکرد مسئولان جامعه	فضای مجازی اطلاعاتی به بچه‌ها میده که میتونه مطالبات رو بالا بیره و دولتمردان رو در قبال جامعه مسئول تر و پاسخگو تر کنه
	فرهنگی	بستری برای گفت و گوی فرهنگ‌ها	فضای مجازی میتونه شرایط خوبی رو برای گفت و گو و آشنا شدن افراد و فرهنگ‌های مختلف از جمله دانش آموزان ایجاد کنه.
		کمک به ایجاد هم‌دلی و پذیرش تفاوت‌ها	بوسیله فضای مجازی میشه شرایطی رو فراهم کرد که متربیان علیرغم تفاوت‌های مذهبی نژادی فرهنگی و قومی با هم وارد گفت و گو بشن
		ایجاد علاقه به مسائل شهروندی در افراد	فضای مجازی با بهره گیری از امکاناتش قادر است باعث حساسیت و دغدغه مندی برای مسائل شهروندی بین دانش آموزان شود
علمی		بستری برای اشتراک ایده و همفکری معلمان	در فضای مجازی معلمان می‌توانند در جهت کمک به یادگیری دانش آموزان و حل مسائل علمی همفکری داشته باشند
		تحقیق در موضوعات درسی و غیردرسی	دانش آموزا در فضای مجازی میتونن به منابع اطلاعاتی زیادی دسترسی داشته باشن و میتونن برای تحقیق در مورد موضوعات

بررسی نقش فضای مجازی در تربیت شهروندی دانش آموزان دوره ابتدایی از دیدگاه .../۱۵

درسی و غیردرسی یا تشکیل گروه‌های دانش آموزی از فضای مجازی استفاده کنند			
آموزش‌های مجازی در شرایط کرونا	دوران کرونا و آموزش مجازی نشان دادیمتوینم روی فضای مجازی برای آموزش بویژه مسائل شهروندی استفاده کنیم		
آموزش‌های غیررسمی شهروندی	فضای مجازی به طور غیررسمی خیلی مؤثرتر از فضای واقعی آموزش رسمی در تربیت شهروندی دانش آموزان مؤثر است		
آموزش‌های رایگان و آسان	فضای مجازی درحوزه تربیت برای دانش آموزان آموزشی آسان و راحت محسوب می شود	آموزش‌های رسمی و غیررسمی	آموزش
استفاده از قالب‌های متنوع صوتی و تصویری جهت آموزش	تنوع فضای مجازی باعث جذب دانش آموز میشه. بازی‌ها انیمیشن‌ها و کلیپ‌های آموزشی جذاب فضای مجازی برای آموزش بچه‌ها مفید هستن.		
یادگیری مادام‌العمر	هم‌چنین فضای مجازی فضایی برای یادگیری مادام‌العمر برای بچه‌هاست		
ایجاد کتابخانه‌های آنلاین	مراکز آموزش مجازی کتابخانه‌هایی پر از جدیدترین نسخه‌های الکترونیکی منابع و کتاب‌های مختلف داشته و دانش آموزان می‌توانند در منزل خود کتاب مورد نظرشان را دانلود و از جدیدترین منابع و اطلاعات روز استفاده کنند.		
ارائه محتوای آموزشی متنوع و جذاب برای کودکان	به نظر من فضای مجازی مزایای زیادی داره. استفاده از قالب‌های متنوع صوتی و تصویری برای آموزش و انتقال اطلاعات یکی از این مزایاست.		
پرورش تفکر انتقادی	نقادی یک مهارت شهروندی مهم برای دانش آموزان است که در فضای مجازی با کوشش و خطا انجام می‌گیرد		
تقویت مهارت‌های شهروندی	پرورش مهارت گفت و گو		
	افراد در شبکه‌های مجازی مثل اینستاگرام می‌تونن آزادانه با افراد زیادی در ارتباط باشن، آزادانه نظراتشون رو در قالب کلیپ، فیلم، عکس و متن و اینها در مورد مسائل مختلف بیان کنن		
مشارکت	اگر کودکان روش صحیح استفاده از فضای مجازی رو یاد بگیرن میتونن با انگیزه درونی درگیر مسائل بشن و با روشهای مشارکتی و گروهی به حل مسأله بپردازن		
مسئولیت‌پذیری	فضای مجازی تمرین مسئولیت‌پذیری در قبال رفتار و افکار و حرف‌هاست و این برای دانش آموزان یک فرصت است		
حل مسئله	دانش آموزان در فضای مجازی می‌تونند مراحل حل مسأله را تمرین کنند		
هم‌دلی	دانش آموزان در فضای مجازی قدرت هم‌دلی با دیگران را خوب یاد می‌گیرند		
ایجاد فضاهای گفت‌وگو و آشنایی با دیگران	فضای مجازی باعث مخاطبین زیادی که دارد فرصتی برای آشنایی با دیگران و گفتگو با دیگران برای بچه‌ها ایجاد می‌کند		
مکمل فضای واقعی	تربیت بچه‌ها امروزه دوفضا دارد واقعی و مجازی است که بصورت مکمل عمل می‌کنند	ارتباطات	اتصال

تعاملات و ارتباطات گسترده	چون فضای مجازی رزهای جغرافیایی را در می‌نوردد فرصت خوبی برای بچه‌ها برای گسترش تعامل است
آشنایی با دیدگاه‌های مختلف	فضای مجازی منحصر به یک دیدگاه نیست و بچه‌ها را با دیدگاه‌های مختلف آشنا می‌کند
اتصال جهانی	فضای مجازی مرزهای زمان و مکان رو درمی‌نورده و بچه‌ها می‌توانن با کسانی وارد گفت و گو بشیم که اون سوی مرزها هستن
دسترسی به منابع	منابع اطلاعاتی برای تربیت شهروندی بچه‌ها در فضای مجازی بیش از فضای واقعی است
دسترسی	دسترسی به منابع هنری آنلاین
	دسترسی به منابع آموزش دیگر کشورها
	دسترسی آسان و همگانی
امکانات بالا	سرعت بالا در یادگیری مهمترین ویژگی فضای مجازی برای بچه‌ها است
	آموزش و تربیت در فضای واقعی هزینه‌ای بیشتر از فضای مجازی برای بچه‌ها دارد
	در فضای مجازی بچه‌ها نگران تنبیه و... مثل فضای واقعی نیستند
	عدم محدودیت زمانی و مکانی
	زمان و مکان در فضای مجازی محدودیت ندارد و این همان مفهوم یادگیری در نسل دیجیتال است که ویژگی بچه‌های این دوره است
	جذب کاربران زیاد
	فضای مجازی می‌تونه کاربران از همه جا بخود جذب کنه و این یعنی فرصتی مناسب برای تربیت به ویژه تربیت شهروندی در بچه‌ها

همان‌گونه که جدول نشان می‌دهد متخصصان تعلیم و تربیت معتقدند فضای مجازی با توجه به نقش بسترسازی علمی، اجتماعی و فرهنگی، آموزش، ایجاد ارتباطات و در نهایت قابلیت دسترسی آسان بر تربیت شهروندی دانش آموزان مؤثر است. بستر سازی به معنای فرصت‌هایی است که در فضای مجازی برای تربیت شهروندی در حوزه‌های مختلف شامل حوزه اجتماعی از جمله: تحقق اهداف اجتماعی جامعه، قوانین اجتماعی، مسئولیت‌ها

و مشارکت‌های اجتماعی؛ حوزه فرهنگی شامل: پذیرش تفاوت‌ها، علاقه مندی به مسائل شهروندی، ایجاد هم‌دلی و گفت‌وگو و در نهایت حوزه علمی شامل: بسط و گسترش پژوهش و اشتراک ایده و هم‌فکری در موضوعات علمی وجود دارد. منظور از آموزش، کلیه امکاناتی است که در فضای مجازی یا با تولید محتوا از جمله پادکست‌ها و یا با ایجاد فضاهای آموزشی، موجب یادگیری و تربیت در حوزه شهروندی می‌شوند. از سویی دیگر فضای مجازی با ایجاد فرصت تمرین، مهارت‌هایی هم‌چون هم‌دلی، حل مسأله، مسئولیت‌پذیری، تفکر انتقادی و مشارکت نقش مهمی در تربیت شهروندی دارد؛ چرا که این مهارت‌ها از مؤلفه‌های اصلی تربیت شهروندی هستند. هم‌چنین بر این باورند که فضای مجازی از آن‌جایی که موجب تسهیل ارتباط، گسترش ارتباط، آموزش ارتباط و تبیین مفهوم گفتگو و تبادل اجتماعی می‌شود، نیز نقش مهمی در تربیت شهروندی دانش‌آموزان دارد. در نهایت در مضمون فراگیر دسترسی موضوع سهولت و سرعت دسترسی به اطلاعات و انجام ارتباطات فراتر از سطح ملی با صرف هزینه و زمان مناسب از مهم‌ترین نقش‌های فضای مجازی در تربیت شهروندی است که مورد تأکید متخصصان بود.

بخش کمی پژوهش: در بخش کمی روش پژوهش از نوع توصیفی و به شیوه پیمایشی صورت گرفت. جامعه آماری در این پژوهش، عبارت از کلیه دانش‌آموزان پایه پنجم و ششم مقطع ابتدایی شهر شیراز بود و نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای چند مرحله‌ای انجام شد. در این ارتباط از بین چهار ناحیه آموزش و پرورش، ناحیه یک بر اساس نظر کارشناسان آموزش و پرورش به عنوان ناحیه معرف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی انتخاب گردید. در ناحیه انتخابی از بین مدارس دخترانه و پسرانه یک مدرسه به طور تصادفی انتخاب شد و در هر مدرسه یک کلاس پنجم و یک کلاس ششم به صورت تصادفی به عنوان واحد نمونه انتخاب گردید (۴۲ نفر دانش‌آموز پسر و ۹۱ دانش‌آموز دختر که جمعاً ۱۳۳ نفر بودند). با توجه به مشکلات و محدودیت‌های ناشی از همه‌گیری کرونا و عدم دسترسی مستقیم به آزمودنی، پرسش‌نامه محقق ساخته برگرفته از بخش کیفی پس از بررسی ویژگی‌های

روان‌سنجی در پرس‌لاین طراحی شد و به صورت مجازی در اختیار دانش‌آموزان قرار گرفت و دانش‌آموزان به پرسش‌نامه پاسخ دادند.

ابزار پژوهش: برای گردآوری اطلاعات مورد نیاز در این بخش از پژوهش از پرسش‌نامه محقق ساخته فضای مجازی و تربیت شهروندی به دست آمده از بخش کیفی استفاده شد. این پرسش‌نامه بر اساس داده‌های به دست آمده از مصاحبه‌های بخش کیفی طراحی شد. از داده‌های حاصل از مصاحبه تعداد ۴۰ گویه استخراج شد. گویه‌های مورد نظر مورد بررسی قرار گرفت گویه‌های مشابه در هم ادغام شد و در نهایت ۳۰ گویه استخراج گردید. این پرسش‌نامه شامل ۳ بعد دانش، نگرش و مهارت شهروندی بود. بعد دانش شهروندی شامل ۱۰ گویه شماره ۱ تا ۱۰، بعد نگرش شهروندی ۱۰ گویه شماره ۱۱ تا ۲۰ و بعد مهارت شهروندی نیز شامل ۱۰ گویه شماره ۲۱ تا ۳۰ بود که گویه‌ها ۵ گزینه‌ای از نوع لیکرت کاملاً مخالفم (۱)، مخالفم (۲)، نظری ندارم (۳)، موافقم (۴) و کاملاً موافقم (۵) بودند. پس از انجام تحلیل عاملی تأییدی با نرم افزار Amos نشان داد که هر کدام از ابعاد پرسش‌نامه از روایی بالایی برای تبیین نقش فضای مجازی در تربیت شهروندی برخوردارند. به این ترتیب بعد آموزش شهروندی با بار عاملی ۰/۷۳، نگرش شهروندی با بار عاملی ۰/۹۲ و مهارت شهروندی با بار عاملی ۰/۸۲ نقش فضای مجازی در تربیت شهروندی را تبیین می‌کنند. در مرحله بعد، تحلیل عامل اکتشافی به وسیله نرم افزار spss26 بر روی داده‌ها انجام گرفت. بر اساس تحلیل عاملی اکتشافی پرسش‌نامه، شاخص KMo برابر ۰/۸۳ و مقدار مجذور خی آزمون بارتلت برابر ۱۴۲۲/۱۸۸ ($P < ۰/۰۰۱$) به دست آمد و بر اساس عامل‌های موجود در شیب خط نمودار (scree) و ارزش‌های ویژه بالاتر از یک در نهایت ۳ عامل از این نمودار به عنوان عامل‌های اصلی در نظر گرفته شدند که بر اساس مقدار ارزش ویژه‌ای که داشتند ۳۹/۴۹ درصد از واریانس کل مقیاس را پیش‌بینی می‌کردند. شایان ذکر است که بعد از چرخش واریماکس، ۲ گویه (۷ و ۲۹) به علت بار عاملی ضعیف حذف گردیدند. هم‌چنین برای محاسبه پایایی پرسش‌نامه از ضریب آلفای کرونباخ استفاده گردید. ضریب آلفای کرونباخ برای بعد دانش شهروندی ۰/۷۸ در بعد نگرش شهروندی ۰/۷۶ و مقدار این ضریب برای بعد مهارت شهروندی ۰/۸۳ به دست آمد. هم‌چنین مقدار ضریب آلفای کرونباخ کل ۰/۸۹ به دست آمده و پایایی این مقیاس را تأیید نمود.

یافته‌های بخش کمی

پرسش اصلی: نگرش دانش آموزان نسبت به نقش فضای مجازی در تربیت شهروندی چگونه

است؟

به منظور تحلیل این پرسش از آزمون تی تک نمونه‌ای استفاده گردید. مقادیر حاصل از آزمون تی تک نمونه‌ای در جدول (۳) گزارش شده است.

جدول ۳. نتایج آزمون تی تک نمونه‌ای جهت مقایسه میانگین کل و ابعاد مختلف تربیت شهروندی با سطوح قابل قبول

(Q2) و (Q3) و کفایت مطلوب (Q3)

ابعاد	میانگین	انحراف استاندارد	Q ₂	t	درجه آزادی	سطح معنی داری	Q ₃	t	سطح معنی داری
دانش شهروندی	۴/۰۴	۰/۵۹	۳	۲۰/۴۴	۱۳۲	۰/۰۰۱	۴	۰/۸۲	۰/۴
نگرش شهروندی	۴/۰۰۹	۰/۵۶	۳	۲۰/۱۹	۱۳۲	۰/۰۰۱	۴	۰/۱۹	۰/۸
مهارت شهروندی	۳/۸۱	۰/۶۲	۳	۱۵/۲۰	۱۳۲	۰/۰۰۱	۴	-۳/۳۹	۰/۰۰۱
نمره کل	۳/۹	۰/۵	۳	۲۰/۸۵	۱۳۲	۰/۰۰۱	۴	-۲/۶	۰/۰۴

همان‌گونه که در جدول (۳) مشاهده می‌گردد تفاوت معناداری در سطح ۰/۰۰۱ در همه ابعاد مقیاس تربیت شهروندی و فضای مجازی و هم‌چنین در نمره کل با حد کفایت قابل قبول وجود دارد. هم‌چنین براساس مقادیر t به دست آمده، تفاوت معناداری بین میانگین‌های ابعاد دانش شهروندی و نگرش شهروندی با حد مطلوب وجود ندارد؛ اما بین میانگین بعد مهارت شهروندی (۳/۸۱) با حد مطلوب در سطح ۰/۰۰۱ و بین میانگین نمره کل (۳/۹) با حد مطلوب در سطح ۰/۰۴ تفاوت معنی دار وجود دارد که بنابراین، دانش شهروندی و نگرش شهروندی از حد کفایت قابل قبول بالاتر و در حد کفایت مطلوب می‌باشند. مهارت شهروندی و نمره کل نیز از حد کفایت قابل قبول بالاتر اما از حد مطلوب پایین تر است.

بحث و بررسی

تبیین یافته‌های بخش کیفی: در بخش کیفی به کشف مضامین مربوط به نقش فضای مجازی در تربیت شهروندی دانش آموزان از دیدگاه استادان تعلیم و تربیت دانشگاه شیراز، پرداخته شد که نتایج به دست آمده حاکی از ۴ مضمون فراگیر و ۸ مضمون سازمان دهنده بود که در ادامه بررسی می‌شوند.

بستر سازی برای مطالبه حقوق شهروندی و تحقق اهداف اجتماعی به عنوان یکی از کارکردهای فضای مجازی، حاکی از نقش سازنده و کلیدی فضای مجازی در ایجاد زمینه برای تحقق دموکراسی، مطالبه و پیگیری حقوق شهروندان و در نتیجه زمینه سازی برای تحقق اهداف اجتماعی است. (Faulks, 2000) معتقد است ابزار ایجاد دموکراسی فن‌آوری اطلاعات است. فضای مجازی می‌تواند با ارائه آگاهی‌ها و الگوهای رفتاری، چارچوب‌های کلی و اطلاعات مطلوب به افزایش آگاهی‌ها، مهارت‌های شهروندی و شکل‌گیری رفتارهای مدنی و تحقق اهداف اجتماعی کمک کنند.

آگاهی بخشی و شفاف سازی در جامعه و نظارت بر عملکرد مسئولان نیز به عنوان کارکرد دیگر فضای مجازی، اشاره به ویژگی آگاهی بخشی و نظارتی فضای مجازی دارد. رشد و گسترش روحیه شهروندی در جامعه، نیازمند شهروندانی آگاه و آشنا به حقوق و وظایف خود است. این امر مهم از طریق رسانه‌ها بویژه فضای مجازی به راحتی قابل تحقق است. ویژگی‌های منحصر بفرد فضای مجازی، مانند حجم بالای مخاطبان، پوشش گسترده اطلاعاتی، سرعت اطلاع رسانی، جذاب بودن برنامه‌ها، شنیداری و دیداری بودن، در دسترس بودن، انتخابی کردن ارتباطات و برنامه ریزی برای ارتباطات، پوشش گسترده آموزشی آن و... می‌تواند به عنوان ابزاری کارآمد به حساب آید، لذا می‌تواند در زمینه آگاهی رسانی به شهروندان و پیگیری مطالبات به حق مردم از مسئولین نقش بسزایی داشته باشد.

مشارکت شهروندان و ایجاد کمپین‌ها یکی دیگر از کارکردهای فضای مجازی در امر تربیت شهروندی است. مشارکت سیاسی را می‌توان به مثابه مجموعه‌ای از فعالیت‌ها و اعمال تعریف کرد که شهروندان به وسیله آن اعمال، در جستجوی نفوذ یا حمایت از حکومت و سیاست خاصی هستند. مشارکت در کشورهای دموکراتیک، شاخص مهمی برای رضایت مندی مردم تلقی می‌شود.

نقش مثبت فضای مجازی در مشارکت شهروندان در پژوهش‌های (Mitchell, 2016; Khanaki & Babaei, 2011) مورد تأیید قرار گرفته است.

اطلاع رسانی و اشتراک اطلاعات به عنوان کارکرد دیگر فضای مجازی در زمینه تربیت شهروندی، حاکی از این است که در دوران معاصر که عصر فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات نام گرفته است گسترش اینترنت و دسترسی آسان و نامحدود به آن باعث شده است که فضای مجازی به یکی از مهم‌ترین معجاری اطلاع رسانی در جوامع تبدیل شود. در دنیای امروز، شهروندان اطلاعات خود را در هر زمینه‌ای از رسانه‌ها و بویژه فضای مجازی به دست می‌آورند و این اطلاعات را به وسیله همین فضا با دیگران به اشتراک می‌گذارند. نقش عمده فضای مجازی در اطلاع رسانی و اشتراک اطلاعات در پژوهش (Alishiri & Mousavizadeh, 2015) تأیید شده است.

بستر سازی برای گفتگوی فرهنگ‌ها و کمک به ایجاد هم‌دلی و پذیرش تفاوت‌ها

اشاره به تعاملی بودن فضای مجازی دارد که امکان برقراری تعاملات و ارتباطات جهانی را فراهم می‌کند. تعاملی بودن و در واقع کنش متقابل بر سه نوع است: کنش متقابل رودررو، کنش متقابل با واسطه و شبه کنش با واسطه که بیشتر نوعی مونولوگ است که رسانه اطلاعاتی را برای دریافت کنندگان بالقوه می‌کند. رسانه‌های مجازی، امکانات موجود در هر سه نوع را در خود دارند. به بیان مک لوهان، در این دهکده جهانی، ملت‌ها چنان به یکدیگر نزدیک می‌شوند که به فرهنگی مشترک دست می‌یابند و زبان مشترک جهانی را شکل می‌دهند. یافته‌های پژوهش (Elmi Sola, 2015; Ribble, 2021) تأیید کننده این مطلب است.

بستر سازی برای اشتراک ایده و همفکری معلمان از کارکردهای دیگر فضای مجازی

است. معلمان به عنوان یکی از عناصر اصلی و مهره‌ای کلیدی در آموزش، نیاز دارند صلاحیت‌های حرفه‌ای خود را توسعه دهند و دانش خود را بروز سازند. در فضای مجازی، امکانات فراوانی برای دسترسی به منابع و مطالب علمی، مشارکت با معلمان دیگر و گروه‌های تخصصی و بازنمایی ایده‌ها برای تولید محتوا وجود دارد و معلمان می‌توانند از این منابع و امکانات برای توسعه حرفه‌ای خود استفاده کنند. پژوهش‌ها نشان می‌دهند امروزه فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات به شدت بر دانش معلمان تأثیر دارد و به آنها کمک می‌کند فهم بهتری از دانش فن‌آورانه داشته باشند. معلمان با استفاده از ابزارهای بازیابی اطلاعات، می‌توانند به اطلاعات مورد نیازشان در زمینه‌های مختلف دسترسی

آسان داشته باشند. از همایش‌ها و کارگاه‌های آموزشی مطلع شوند. در تجربه‌های خود باز اندیشی کنند و در پاسخگویی به مسائل تربیتی دانش آموزان اعتماد به نفس داشته باشند. با استفاده از ابزارهای تولید و ارائه محتوا به تولید محتواهای چندرسانه‌ای با کیفیت پردازند. فعالیت‌های یادگیری متنوع طراحی کنند. از روش‌های تدریس فعال استفاده کنند. هم‌چنین آن‌ها با استفاده از ابزارهای تعاملی می‌توانند تجارب خود را بیان کنند. به تمرین نوشتن و تبادل اطلاعات با صاحب نظران و همکاران خود پردازند. مهارت‌های گفتگوی خود را تقویت کنند. با همکاران و صاحب‌نظران به صورت مشارکتی یاد بگیرند و در انجام پروژه‌های گروهی شرکت نمایند (Khodavisi & Saraji, 2018). این کارکرد فضای مجازی در پژوهش (Havasi, et al, 2019) تأیید شده است.

تحقیق موضوعات درسی و غیردرسی در بیانگر کارکرد علمی فضای مجازی است. محیط جذاب و متنوع و دسترسی آسان به منابع اطلاعاتی، سبب شده که دانش آموزان برای پاسخگویی به سؤالات درسی و غیردرسی و هم‌چنین مطالعه غیردرسی، فضای مجازی را به رفتن به کتابخانه یا خواندن کتاب ترجیح دهند. نتایج پژوهش (Saidi, Ziaei, & Biranvand, 2016)؛ (Samii, Qabadi Tara, & Hariri, 2019) این کارکرد فضای مجازی را تأیید می‌کند.

آموزش‌های مجازی در شرایط کرونا و آموزش‌های رایگان و آسان از دیگر کارکردهای آموزشی فضای مجازی در زمینه شهروندی است. با بروز همه‌گیری کرونا و تعطیلی طولانی مدت مدارس فضای مجازی و آموزش الکترونیک، نقش حیاتی در آموزش دانش آموزان ایفاء کرد. نقش مؤثر فضای مجازی بر ارائه آموزش‌های مجازی در شرایط کرونا در پژوهش‌های (Ahmadpour, & Abbas Tabar, 2019؛ Salimi & Fardin, 2019) تأیید شده است.

آموزش‌های غیررسمی شهروندی از دیگر کارکردهای فضای مجازی در امر تربیت شهروندی است که حاکی از نقش مؤثر فضای مجازی به واسطه ویژگی‌ها و ظرفیت‌های بالقوه این فضا در تولید و انتقال محتواهای آموزشی است. آموزش غیررسمی به عنوان راهکاری مؤثر، قادر است هم‌تی مضاعف در راه رسیدن به آموزش شهروندی باشد. یافته‌های پژوهش (Ameli & Siasi Radl, 2017) با این یافته هم‌سو هستند.

ارائه محتواهای آموزشی صوتی و تصویری متنوع و جذاب برای آموزش کودکان
از کارکردهای منحصربفرد فضای مجازی در زمینه تربیت شهروندی دانش آموزان است. فن‌آوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی جدید به دلیل قابلیت‌ها و ویژگی‌های منحصربفردی که دارند مهم‌ترین نقش خود را در تسهیل و آسان‌سازی یادگیری ایفاء می‌نمایند. تکنولوژی‌های آموزشی به عنوان یک ابزار قدرت در فرآیند تدریس و یادگیری مورد استفاده قرار می‌گیرند. (Masej, 2021) چهار نقش ابزاری تکنولوژی و امکانات مربوط به آن را متمایز کرده‌اند که یکی از این نقش‌ها ابزارهای اطلاعاتی است که اطلاعات بسیار زیادی را در فرمت‌ها و شکل‌های مختلف از قبیل: متنی، صوتی، گرافیکی یا ویدیویی ارائه می‌کنند. این مزیت‌ها بویژه برای کودکان که برای یادگیری نیاز به محتوا و فعالیت‌های جذاب و متنوع دارند بارزتر می‌شود. نقش مؤثر فضای مجازی در تسهیل یادگیری کودکان به وسیله ارائه محتواهای جذاب در پژوهش (Abbasi, et al., 2017) تأیید شده است.

یادگیری مادام‌العمر از دیگر کارکردهای فضای مجازی است که فرآیند کسب دانش و مهارت‌های ارزشمند در طول زندگی یک فرد است. جهان با سرعت فوق‌العاده‌ای در حال تغییر است و بعید است که آموزش رسمی، تمام دانش و مهارتی را که یک شخص در طول زندگی نیاز دارد در اختیار او قرار دهد. یادگیری مادام‌العمر، بهترین ابزار برای کمک به فرد در رسیدن به این هدف است. فضای مجازی با در اختیار گذاشتن آموزش‌های آنلاین، موضوعات متنوع، هزینه کم‌تر، یادگیری آسان در خانه و برنامه‌های انعطاف‌پذیر، توانایی یادگیری مادام‌العمر را برای همه ایجاد می‌کند. این کارکرد منحصربفرد فضای مجازی در پژوهش (Zarrabian, & Baghizadeh, 2016) تأیید شده است.

ایجاد کتابخانه‌های آنلاین و دسترسی به منابع اطلاعاتی، هنری و منابع آموزشی دیگر کشورها از دیگر کارکردهای فضای مجازی در زمینه تسهیل تربیت شهروندی است. با پیشرفت تکنولوژی و فن‌آوری‌های اطلاعاتی و استفاده روزافزون از اینترنت در آموزش و یادگیری و استفاده از منابع اطلاعاتی آنلاین بویژه در سال‌های اخیر و با بروز بحران همه‌گیری کرونا و کاهش دسترسی دانش آموزان به کتاب‌ها و منابع اطلاعاتی سنتی و کتابخانه‌ای به نظر می‌رسد دسترسی به منابع اطلاعاتی الکترونیک و دیجیتال به یک ضرورت تبدیل شده است. این کارکرد در

پژوهش (Alishiri, & Mousavizadeh, 2015) تأیید شده است.

پرورش مهارت تفکر انتقادی و گفتگومندی و حل مسئله از دیگر کارکردهای فضای مجازی در امر تربیت شهروندی دانش آموزان است. تفکر انتقادی؛ یعنی به حرکت درآوردن قدرت تفکر و بارور کردن اندیشه و به مثابه چراغی است که با تاباندن نور بر تاریکی‌ها از جانشین شدن ادعاها بر جای واقعیت‌ها جلوگیری می‌کند. تفکر انتقادی؛ یعنی اینکه برای حفاظت از ارزش‌ها، هنجارها و باورها، حریم حفاظتی ایجاد کرده و از فرو غلتیدن در دام‌هایی که توسط دیگران ساخته و پرداخته شده است پرهیز کنیم؛ بنابراین لازمه شهروندی مطلوب، داشتن تفکر انتقادی است. بویژه در عصر ارتباطات، توانایی و قدرت ادراک و تفکری که فرد را در مقابل حجم زیاد اطلاعات و اتخاذ تصمیمات زندگی یاری کند از مسائل حیاتی است. کودکان در فضای مجازی، می‌توانند آزادانه با همسالان خود در ارتباط باشند نظرات خود را در قالب کلیپ‌ها، فیلم‌ها، عکس و متن در مورد مسائل مختلف بیان کنند و می‌توانند آزادانه نسبت به دیدگاه‌های دیگر افراد واکنش نشان دهند و این می‌تواند به پرورش تفکر انتقادی و مهارت نقدگری و نقدپذیری آنها کمک کند. این یافته‌ها در پژوهش (Ghobadi, 2019) و (Mohammadi & Sarmadi, 2017) تأیید شده است.

پرورش روحیه مشارکت و مسئولیت‌پذیری از کارکردهای مهم فضای مجازی در زمینه تربیت شهروندی است. فضای مجازی در سال‌های اخیر به بستری برای تبادل دیدگاه‌ها و تأثیرگذاری افکار مختلف در زمینه‌های سیاسی و اجتماعی تبدیل شده است. دولت‌ها از این عرصه برای ترغیب شهروندان به مشارکت در امور جامعه بهره می‌برند. کارکرد فضای مجازی در ارتقاء مسئولیت‌پذیری و مشارکت اجتماعی در پژوهش (Ahmadi, et al., 2018) و Nakofer & Qalavand, 2017) تأیید شده است.

پرورش روحیه هم‌دلی و هم‌دلی اجتماعی از دیگر کارکردهای فضای مجازی در پرورش بعد نگرش شهروندی است. هم‌دلی؛ یعنی احساس دیگری را حس کردن فرآیندی است که حس مشترک و رابطه عمیق انسان‌ها با یکدیگر را نشان می‌دهد. هم‌دلی لازمه یک رابطه سالم با دیگران است. ایجاد هم‌دلی و درک، انسان را در شبکه ارتباطی وسیعی از وابستگی متقابل بین انسان‌ها قرار می‌دهد و شرط شکوفایی شخصیت او است. در فضای مجازی هدف‌ها، علاقه‌ها دیدگاه‌ها یا نیازهای مشترک می‌تواند عنصری پیوند دهنده باشد که سبب می‌شود افراد حتی بدون حضور فیزیکی

احساس کنند که در یک اجتماع حقیقی قرار دارند. این کارکرد فضای مجازی در پژوهش (Parker, 2000) و (Dehghan & Morovat, 2017) تأیید شده است.

ایجاد تعاملات و ارتباطات گسترده، ایجاد فضاهای گفتگو و آشنایی با دیدگاه‌های دیگران، اتصال جهانی و نقش مکمل برای فضای واقعی، از دیگر ظرفیت‌های فضای مجازی در زمینه ارتقاء مهارت‌های شهروندی در دانش آموزان در پژوهش (Azarkish, et al., 2014) تأیید شده است.

امکانات بالای فضای مجازی نظیر دسترسی آسان و همگانی، سرعت بالا، هزینه‌اندک، امنیت نسبی، جذب کاربران زیاد و عدم محدودیت زمانی و مکانی نیز از دیگر نقاط قوت منحصر بفرد فضای مجازی در تسهیل آموزش شهروندی به دانش آموزان است. فضای مجازی، فضایی است عمومی که به فرد در هر نقطه از جهان امکان می‌دهد از طریق این فن‌آوری به آسان‌ترین شکل، اطلاعات مورد نیاز خود را به دست آورد و مرزهای جغرافیایی و سیاسی نمی‌تواند مانعی در این راه ایجاد کند. جذابیت و تنوع و مخاطب محور بودن فضای مجازی، کاربران زیادی را در همه سنین از جمله کودکان و نوجوانان به خود جذب کرده است و این ویژگی‌ها بستر فضای مجازی را به محملی پر قدرت برای آموزش و ارتقاء مهارت‌های شهروندی در دانش آموزان تبدیل می‌کند. این کارکردهای فضای مجازی در پژوهش (Mbanaso & Dandaura, 2015) و (Moradi, 2021) تأیید شده است.

یافته‌های پژوهش در ارتباط با بخش کمی که بررسی نگرش دانش آموزان نسبت به نقش فضای مجازی در تربیت شهروندی بود، نشان داد همه ابعاد مقیاس، شامل دانش شهروندی، نگرش شهروندی و مهارت شهروندی بالاتر از حد کفایت قابل قبول بودند و تفاوت معناداری بین همه ابعاد مقیاس تربیت شهروندی و فضای مجازی در حد کفایت قابل قبول وجود داشت. هم‌چنین میانگین‌های ابعاد دانش شهروندی و نگرش شهروندی از حد کفایت مطلوب بالاتر بودند؛ اما تفاوت معناداری بین میانگین‌های ابعاد دانش شهروندی و نگرش شهروندی با حد مطلوب وجود نداشت؛ اما بین میانگین بعد مهارت شهروندی با حد مطلوب تفاوت معنی‌دار وجود داشت؛ بنابراین دانش شهروندی و نگرش شهروندی از حد کفایت قابل قبول بالاتر و در حد کفایت مطلوب بودند. مهارت شهروندی نیز از حد کفایت قابل قبول بالاتر؛ اما از حد مطلوب پایین‌تر بود. لذا می‌توان نتیجه

گرفت که نگرش دانش آموزان نسبت به نقش فضای مجازی در تربیت شهروندی مثبت بوده و بر اساس نظر دانش آموزان، فضای مجازی می‌تواند به‌ایجاد و تقویت دانش، نگرش و مهارت‌های شهروندی کمک کند که البته با توجه به نتایج نقش فضای مجازی در تقویت دانش و نگرش‌های شهروندی قوی‌تر از نقش آن در تقویت مهارت‌های شهروندی است.

بنا به گفته (Lasswell, 1984)، رسانه‌های ارتباط جمعی، سه نقش مهم ایفاء می‌کنند: نخست نقش کنترل و نظارت بر محیط یا همان نقش خبری، نقش دوم به وجود آوردن و عمیق کردن همبستگی‌ها و اتحاد اجتماعی که آن را نقش تشریحی نامید و نقش سوم که همان نقش آموزشی رسانه‌هاست انتقال میراث فرهنگی است. سازمان علمی، فرهنگی و تربیتی ملل متحد یونسکو در سال 2005 درباره مزیت آموزش مجازی چنین بیان می‌کند: ویژگی برجسته فن‌آوری‌های اطلاعات و ارتباطات، این است که با گذر از محدودیت‌های زمانی و مکانی می‌تواند آموزش را در همه جا و در هر زمان برقرار کند و به مثابه اهرم پرقدرتی، دگرگونی در فرآیند آموزش و یادگیری را محقق سازد. (Acun, 2014) در تحقیقی که در ارتباط با آموزش مؤثر شهروندی و دموکراسی بر روی کودکان انجام داد به این نتیجه رسید که نگرش دانش آموزان نسبت به یادگیری در فضای وب و مجازی بسیار مثبت است و این می‌تواند تأثیر زیادی در یادگیری دموکراسی و شهروندی و حقوق بشر توسط دانش آموزان در فضای وب داشته باشد. دنیای مجازی، ابزاری برای انتقال اطلاعات در مورد نقش‌ها و ارزش‌های اجتماعی است. شبکه‌های اجتماعی که کودکان از طریق آن با دیگران در تعامل هستند بستر مناسبی برای اجتماعی شدن و یادگیری رفتارهای شهروندی صحیح است (Ibáñez-Cubillans, 2017)، (Ameli & siasirad, 2019) و بر اساس دیدگاه فرجی (Faraji, 2017) رسانه‌ها قادرند با ارائه الگوهای رفتاری و اطلاعات و چارچوب‌های مرجع، نقش مؤثری در افزایش مهارت‌های شهروندی ایفاء کنند (Rezai, 2018). فضای مجازی، سبک زندگی و هویت فرهنگی افراد را تحت تأثیر قرار می‌دهد و ایجاد نرم افزارهای متناسب با فرهنگ و اصول جامعه و گنجاندن آموزش‌های مربوط به فضای مجازی در برنامه مدارس، کمک زیادی در جهت استفاده صحیح از ظرفیت فضای مجازی برای شکل‌گیری هویت فرهنگی افراد خواهد کرد. حضور در شبکه‌های اجتماعی، باعث افزایش مشارکت اجتماعی شده و احتمال ایجاد دیدگاه‌های مشترک و هم‌دلی و تعامل را افزایش می‌دهد)

(Ahmadi, et al., 2018؛ Nakofer & Qalavand, 2017). هم‌چنین یکی دیگر از کارکردهای مثبت شبکه‌های اجتماعی، ایجاد روحیه انتقادی و افزایش خرد جمعی است. افراد ایده‌های خود را آزادانه بیان می‌کنند و با افکار دیگران آشنا می‌شوند. این فضای ارتباطی دوطرفه، محدودیت‌های ارتباط در دنیای حقیقی را برطرف می‌کند (اینترنت به دلیل نقش ویژه‌ای که در انتقال و انتشار فرهنگ‌ها دارد، می‌تواند به رشد و اعتلای هر چه بیشتر فرهنگی در جامعه بینجامد. دنیای مجازی دنیایی است فارغ از رنگ، نژاد، مذهب، ملیت، جغرافیا و زمان که افراد در آن تنها به واسطه علایق و ارزش‌های مشترک با هم آشنا شده و روابط انسانی و عاطفی را شکل می‌دهند. تعامل افراد در فضای مجازی و گفت و گو و اشتراک گذاری فرهنگ‌هایشان زمینه پذیرش تفاوت‌ها و هم‌دلی بیشتر را در عین ناهمگونی ایجاد می‌کند (Dehghan & Morovat, 2017).

فضای مجازی با پتانسیلی که در زمینه اطلاع رسانی گسترده و اشتراک اطلاعات دارد، در دنیای امروز کارکرد آگاهی بخشی و هشیارسازی زیادی دارد. گسترش اینترنت و صفحات وب و پایگاه‌های اطلاعاتی گسترده در فضای مجازی بویژه با بروز پدیده همه‌گیری کرونا و عدم دسترسی به منابع کتابخانه‌ای، بستر مفیدی برای دانش آموزان و دانشجویان فراهم آورده است تا در زمینه موضوعات درسی و غیردرسی موردنظر خود به تحقیق و جمع‌آوری اطلاعات بپردازند (Saidi, et al., 2016؛ Salimi, et al., 2019). فضای مجازی با در اختیار گذاشتن آموزش‌های آنلاین، موضوعات متنوع، هزینه کم‌تر، یادگیری آسان در خانه و برنامه‌های انعطاف پذیر، توانایی یادگیری مادام‌العمر را برای همه ایجاد می‌کند. فضای مجازی، فضایی است عمومی که به فرد در هر نقطه از جهان امکان می‌دهد از طریق این فن‌آوری به آسان‌ترین شکل اطلاعات مورد نیاز خود را به دست آورد و مرزهای جغرافیایی و سیاسی نمی‌تواند مانعی در این راه ایجاد کند. جذابیت و تنوع و مخاطب محور بودن فضای مجازی، کاربران زیادی را در همه سنین از جمله کودکان و نوجوانان به خود جذب کرده است و این ویژگی‌ها بستر فضای مجازی را به محملی پر قدرت برای آموزش و ارتقاء مهارت‌های شهروندی در دانش آموزان تبدیل می‌کند (Moradi, 2021). بنابراین تردیدی نیست که رسانه‌های اجتماعی و به ویژه فضای مجازی، نقش مهمی در آموزش و تقویت مهارت‌های شهروندی لازم برای زندگی در جوامع مدرن امروز دارند.

نتیجه‌گیری

در این بخش نتیجه‌گیری از پژوهش حاضر در سه بخش شامل: اهمیت انجام پژوهش ترکیبی در خصوص موضوع پژوهش با توجه به یافته‌های حاصل، نتیجه‌گیری از مبانی نظری و پیشینه پژوهش و در نهایت نتیجه‌گیری به دست آمده از یافته‌های بخش کمی و کیفی ارائه می‌گردد. در خصوص اهمیت انجام پژوهش ترکیبی با توجه به یافته‌ها، نتایج نشان داد که امروزه فضای مجازی، بخش عمده‌ای از زمان دانش‌آموران را به خود اختصاص می‌دهد و از سوی دیگر احترام به امکانات، ارتباطات و منابع ملی، محلی و جهانی با عنوان تربیت شهروندی نیز نقش مهمی در بقای جوامع دارد. در این راستا بررسی نقش فضای مجازی در تربیت شهروندی دانش‌آموزان با کمبود پیشینه پژوهش بویژه در داخل کشور و نیاز به ایجاد فهمی جامع نسبت به یافته‌ها انجام پژوهشی ترکیبی که پاسخگویی سؤالات پژوهش باشد ضرورت یافت. در این راستا تحقیقی ترکیبی آن‌هم از نوع اکتشافی متوالی ابزار سازی انتخاب گردید تا هم دیدگاه متخصصان بررسی گردد و هم ابزاری برای بررسی نگرش دانش‌آموزان تهیه شود تا راهگشای محققان و پژوهشگران آتی باشد. یافته‌های به دست آمده از این پژوهش، ضمن هم‌سویی با مبانی نظری و پیشینه پژوهش که در بخش بحث و بررسی ذکر گردید تأییدی بر نیاز و ضرورت آگاهی بخشی و اقدامات اجرایی در خصوص استفاده از فضای مجازی در ایجاد مهارت برای دانش‌آموزان از توانمندی‌های شهروندی آن‌هم در عصر اطلاعات و ارتباطات است و این نتیجه هم در بخش کیفی با نظرات مصاحبه‌شوندگان و هم در بخش کمی با سنجش در گروه دانش‌آموزی تأیید گردید و قطعاً انجام پژوهش‌هایی مشابه در داخل کشور، ضرورتی غیر قابل انکار است.

ازسویی مرور مبانی نظری در خصوص شهروندی و مؤلفه‌های مرتبط به آن و هم‌چنین فضای مجازی و شهروندی نشان داد فضای مجازی قادر است افراد را به ارزش‌ها و نگرش‌هایی مجهز می‌کند که شهروندی فعال و مؤثر باشند و از آنجایی که فضای مجازی هم مزایا و هم معایب دارد لازم است برای استفاده به عنوان ابزار تربیتی مورد بررسی و پژوهش قرار گیرد.

در نهایت باهم نگرشی نتایج، بخش کیفی و کیفی حاکی از آن بود که از دیدگاه متخصصان توجه به تربیت شهروندی دانش‌آموزان در عصر جدید، آن‌هم در کشور ایران که دارای هویت ایرانی-اسلامی است اهمیت بسزایی دارد و هرگونه غفلت در این خصوص، پیامدی جز آسیب به

هویت ملی ندارد. هم‌چنین در عصر دیجیتال که شبکه‌های اجتماعی و فضای مجازی محوریت فرهنگ، سیاست، اقتصاد، روابط، اجتماع و آموزش را به عهده دارند باید در جهت شناسایی و پرورش مهارت‌ها و توانمندی‌ها در افراد جامعه بویژه دانش آموزان که سرمایه‌های اجتماعی و انسانی نسل آتی هستند اقدامات علمی و عملی لازم را انجام داد. در این خصوص نتیجه به دست آمده آن بود که عصر دیجیتال، هیچ راه‌گزینی ندارد و قرار هم نیست که داشته باشد لیکن لازم است بر اساس شاخص‌های سلامت جامعه ایران اسلامی برای آن برنامه‌ریزی و اقدام نمود. از سوی دیگر یافته‌های بخش کمی نیز نشان داد دانش آموزان از اهمیت نقش فضای مجازی بر تربیت شهروندی آگاه هستند و اطلاعات و نگرش قابل‌قبولی دارند لیکن در خصوص کسب مهارت‌های لازم و سواد رسانه‌ای نیاز به آموزش و پرورش دارند. نتیجه قابل‌توجه در این بخش باتوجه به شواهد موجود نشان می‌دهد؛ از آنجایی که هیچ‌گونه برنامه آموزشی در این خصوص در برنامه درسی نیست دانش آموزان در فضای مجازی بدون نظارت و هدایت و بر اساس کوشش و خطا به دانش دست می‌یابند که این امر در این پژوهش نیز با توجه به نتیجه‌ای که به دست آمده تأیید می‌گردد. دانش آموزان از قواعد، مزایا و آسیب‌های فضاهای مجازی و دیجیتالی دانش عمیق و حتی باور و نگرش درستی ندارند که گرچه لازم است تحقیقات بیشتری در این خصوص انجام شود؛ اما خطرات و آسیب‌های تحمیل شده در سال‌های اخیر از فضای مجازی، تأیید کننده این نتیجه است.

در نهایت در راستای یافته‌های پژوهش، پیشنهاد می‌شود تحقیقاتی در زمینه راهکارهای اجرایی بهره‌گیری از ظرفیت‌های فضای مجازی در زمینه تربیت شهروندی صورت گیرد و هم‌چنین پیشنهاد می‌شود از نظرات متخصصان دیگر، مانند متخصصان فن‌آوری اطلاعات و متخصصان جامعه‌شناسی نیز در تحقیق در این زمینه بهره‌گرفته شود و هم‌چنین در راستای بهره‌گیری از ظرفیت‌های فضای مجازی در امر تربیت شهروندی، پیشنهاد می‌شود نظارت و کنترل بر فضای مجازی، کاهش شکاف دیجیتال و تسهیل دسترسی آسان و ارزان برای همه، آموزش سواد رسانه‌ای، ایجاد بانک‌های اطلاعاتی از منابع آموزشی مربوطه، ایجاد یک نهاد متولی که وظیفه تولید محتوا در زمینه تربیت شهروندی را به عهده داشته باشد و تولید انیمیشن‌ها، کلیپ‌ها و محتواهای جذاب در مورد مؤلفه‌های شهروندی در فضای مجازی در دستور کار برنامه‌ریزان و مسئولان مربوطه قرار گیرد.

References

- Abbasi, M., Basiri, A., & Azadi, F. (2017). The role of using electronic content in facilitating, accelerating and consolidating the learning of elementary school students, *Poish in Humanities Education*, (13) 4, 1-11.
- Acun, S. (2014). Web-supported effective human rights. democracy and citizenship education. *Computers & education*, 70, 21 – 28.
- Ahmadi, M., Jafarinia, Gh., & Keikhosravani, M. (2018). Sociological investigation of the role of social networks on the social responsibility of Bushehri citizens, *Socio-Cultural Development Studies*, (3) 8, 207-179.
- Ahmadpour, Z., & Abbas Tabar, M. (2019). Collaborative learning is a solution for virtual education in the context of the corona virus epidemic, the 5th National Conference on New Approaches in Education and Research, Mahmoud Abad, accessible from the website: <https://civilica.com/doc/1152949>.
- Ali Akbari, N., & Nasiri Zarandi, Z. (2018). The impact of virtual space on social harms, *Journal of New Developments in Psychology, Educational Sciences and Education*, (16) 2, 63-72.
- Alishiri, S., & Mousavizadeh, Ehtram Sadat (2015). Virtual space and the education system (opportunities and challenges), the third international conference on research in science and technology, Berlin, accessible from the website :<https://civilica.com/doc/557622>
- Ameli, S. R., & Siasi Rad, F. (2019). New citizenships along with official citizenship in virtual space; A study of collaborative actions in the public arena of Instagram, *Iranian Cultural Research Quarterly*, (3) 13, 1-32
- Attride-Stirling, J. (2001). Thematic Networks: An Analytic Tool for Qualitative Research. *Qualitative Research*, 1, 385-405. <http://dx.doi.org/10.1177/146879410100100307>
- Azarkish, Z., Azarkish, Z., & Azarkish, H. (2014). Virtual life in contrast with real life, National Conference on Psychology and Social Damage Management, Chabahr, access from the website: <https://civilica.com/doc/556781>
- Creswell, J. W., & Plano Clark, V. L. (2007). *Designing and conducting mixed methods research*. Thousand Oaks, CA: Sage
- Dastfroshan., S and Lotfi, Z. (2017). The teacher's role in the education of citizenship in the context of virtual space to students, the 9th Conference on Philosophy of Education in Iran, virtual space and philosophy of education, University of Sistan and Baluchistan, access from the website: <https://civilica.com/doc/877314>
- Dehghan, H., & Morovat, B. (2017). The study of the relationship between the use of virtual social networks and students' social relationships, *Science Quarterly*, (25) 7, 103-130

- Delawar, A. (2013). Research method in psychology and educational sciences, Arsbaran publications
- Elmi Sola, F. (2015). The impact of media on the evolution of intercultural communication, the first national congress of community empowerment in the field of sociology, educational sciences and social and cultural studies, Tehran. Access from the website: <https://civilica.com/doc/509888>
- Faraji, Toubi (2017). The role of virtual spaces on citizenship education among Tehrani citizens, the first international conference of psychology, educational sciences and social studies, Hamadan, accessible from the website: <https://civilica.com/doc/904186>
- Faulks, k. (2000). Citizenship. New York: published by Routledge.
- Ghobadi Chaghahosseini, G.(2019). The impact of e-learning on academic success and problem-solving skills in secondary school students, the 8th National Conference on Sustainable Development in Educational Sciences and Psychology, Social and Cultural Studies, Tehran, accessible from the website:<https://civilica.com/doc/1032741>
- Geboers, E. & Geijsel, f. & Admiraal, w. & ten dam, G. (2013). Review of the effects of citizenship education. Educational Research review 9, 158-173 <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2012.02.001>
- Havasi, F., Goran., and Bakhari,M., Walizadeh, M., Mohammadi Tabar, S., & and Younesi, A. (2019). The impact and ability of virtual space in teacher training, the 5th National Conference on New Approaches in Education and Research, Mohammadabad, accessible from the website:<https://civilica.com/doc/1152988>
- Heydari, E., & Marzooqi, R. (2017). The Study of the effect of cyber citizenship skills on the optimal use of virtual space and academic enthusiasm of medical students of Shiraz University of Medical Sciences, Education Strategies in Medical Sciences, (3) 11, 81-88.
- Ibáñez-Cubillas, p. & Díaz-Martín, c. & Belen Pérez-Torregrosa, a. (2017). Social networks and childhood. New agents of socialization. Procedia - Social and Behavioral Sciences 237, 64 – 69
- Lauricella, a. & herdzina, j. & robb, m. (2020). Early childhood educators' teaching of digital citizenship competencies. Computers & education, 158, 103989 Information website: <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2020.103989>
- Khodavisi, S., & Saraji, . (2018). Professional development of teachers using virtual space: a phenomenological study of teachers in Hamedan city, Education Technology, (1) 14, 109-121.
- kayaalp, F. (2021). Reconsidering the citizenship education in Turkey: Is citizenship education possible in preschools?. International Journal of Curriculum and Instruction, 13(3), 2039–2071
- MASEG, G. (2021). Avast 2021 Digital Citizenship Report: Online life has

- changed forever post pandemic. Information website:
<https://blog.avast.com/report-online-behavior-post-pandemic-avast>
- Mohammadi, H., ; Mazidi, M. & Beheshti., S.(2018). A conceptual analysis of citizenship fostering process and dimensions. *Journal of new approaches in educational administration*. 32(8). 83-106.
- Mohammadi, M., & Sarmadi, M. (2017). The Study of the impact of virtual space on students' social skills and providing educational solutions for the problems of virtual space, the 9th Conference of the Philosophy of Education and Education Association of Iran, Zahedan, accessible from the website:<https://civilica.com/doc/877381>
- Moradi, S. (2021). Explaining the components of access in the process of finding information in virtual space based on the theory of fundamental change: a case study of new undergraduate students of the Faculty of Educational Sciences and Psychology, Tabriz University, *Journal of Academic Studies*, (1) 1, 119-141
- Mitchell, L. (2016). *Beyond Digital Citizenship*. Queen's University - Kingston, Ontario.
- Milenkova, V. & Lendzhova, V. (2021) Digital Citizenship and Digital Literacy in the Conditions of Social Crisis. *Computers*. 10(4),40-54 Information website: <https://doi.org/10.3390/computers10040040>
- Maykut, P. & Morehouse, R. (1994). *Beginning Qualitative Research*. London: The Falmer press
- Nakofer, H., Qalavand, Z. (2017). The impact of virtual space on children's morals and identity, National Conference on the Identity of Islamic Children of Iran in Preschool Period, accessed from the website:<https://www.tpbin.com/article/74373>
- Lasswell, H. (1948). The structure and function of communication in society. In L. Bryson (Ed.), *The communication of ideas*, 37-51
- Omid Ali, M.& Khalai, M (2014). Citizenship rights and educational functions of media, *social studies and media*, (5)4, 24-49.
- Parker, G. (2000). *Citizenship, Contingency and countryside*. Rights, culture, land and the Environment. Published by Routledge
- Rahmanzadeh, Ali. (2008). The function of virtual social networks in the era of globalization, *strategic studies of public policy*, (1) 1, 49-78
- Rezai Banider, M., R.,(2018). The study of the role of the media in teaching citizenship skills and civic behaviors. *Communication Research*, 33.
- Ribble, M. S. (2021). Digital citizenship in the frame of global change. *International Journal of Studies in Education and Science (IJSES)*, 2(2), 74-86
- Saidi, M., and Ziaei, S., & Biranvand, A. (2016). The effect of virtual space on the amount of non-curricular studies of first year high school students in Birjand city, *Information Management and Science Quarterly*, (3) 4, 93-105
- Salimi, S., & Fardin, M. A.(2019). The role of the corona virus in virtual education, with an emphasis on opportunities and challenges, *Scientific*

- quarterly of research in school and virtual learning, (2) 8, 49-60
- Samii, M., Qabadi Tara, kh., & Hariri, N. (2019). The role of social networks in the amount of electronic and printed reading (case study: students of the Faculty of Literature, Humanities and Social Sciences, Science and Research Unit, Islamic Azad University), Information Management Sciences and Techniques, (2) 6, 73-88
- Zarrabian, F., & Baghizadeh, M. (2016). The Study of the role of virtual social networks in lifelong learning of students (case example: high school students of one Qazvin region), 9th International Conference on Psychology and Social Sciences, Tehran, accessible from the website: <https://civilica.com/doc/702543>

